

Metodologická a etická úskalí etnografického výzkumu v prostředí flexibilní výroby

Petra Burzová

[...] tvrdíme, že etnografie je klíčová pro porozumění radikálním socioekonomickým změnám posledních dvaceti let, včetně současné finanční „krize“, která přinejmenším odhaluje propastné rozdíly mezi ekonomickými modely a ekonomickou realitou. [...] Odkrýváním lidské dimenze práce — důležitosti seberealizace, kreativity, spolupráce a solidarity — a plurality forem živobytí etnografie otevírá alternativní ekonomické vize a politické možnosti. (Mollona 2009)

Současný etnografický výzkum práce, flexibilní výroby a transformace dělnické třídy může být pro české a slovenské antropology odstrašující a zároveň zajímavý, a to hned v několika ohledech: 1. čerpá z bohaté literatury s dlouhodobou tradicí a značně rozmanitým kontextuálním, konceptuálním a disciplinárním zaměřením, 2. orientuje se na aktuální a společensky signifikantní fenomény, 3. jedná se o výzkum, jenž je z dlouhodobého hlediska současně dobře přístupný i problematický. V tomto textu se zacílím na poslední bod, tedy na metodologické a etické problémy spojené s etnografickým výzkumem „třídy nadbytečných“.

Antropologický výzkum třídy (nejenom v kontextu postsocialismu) byl ještě donedávna pokládán za problematický, k čemuž výrazně přispěl fakt, že „dnešní badatelé si popletli transformaci a ústup fordistické dělnické třídy, tedy specifické historicko-geografické formace, s koncem třídy jako takové“ (Carbonella a Kasmir 2015:41, srov. také Stenning 2005). Jak demonstruje například Don Kalb (2011, 2014, 2015), dělnická zkušenost byla v posledních desetiletích a v souvislosti s postupným nástupem neoliberalismu poznačena traumatizujícími procesy vyvlastnění (*dispossession*) a umlčování (*silencing*). Tato zkušenost se odráží v různých projevech kulturní rezistence, jako jsou například rozmanité projevy nacionalismu nebo populismu.

Tvrdíme, že nacionalistický populizmus představuje ve skutečnosti vytěsnění zkušeností vyvlastnění do pomyslného národa jako společenství osudu, vytvořeného novými politickými aktéry, kteří mobilizují protestní hlasy proti neoliberální vládě. Tyto třídní zkušenosti jsou umlčovány a hegemonizovány v západní Evropě prostřednictvím diskurzů etnicity, imigrace a integrace a ve střední a východní Evropě vratkým antikomunistickým konsenzem elit a širších skupin obyvatelstva. (Kalb 2011: 1)

Antropologové práce zdůrazňují v Thompsonově (1968) duchu, že klíčový nástroj analytického aparátu, tedy koncept třídy, není užitečné chápat jako statický objekt.

Lepší je ho uchopit jako proces ustavování historicky specifických vztahů — etnografický terén pak už není ani tak statickým „místem, ale spíše uzlem v síti vztahů“ (Carrier 2015: 33, srov. také Smith 2015: 73). Takto koncipovaná třída přivádí badatele často k participativnímu výzkumu třídní každodennosti, ustavování třídní subjektivity a rezistence proti třídním reprezentacím. Mimo (sociální) prostor produkce sledují nejrůznější prostory třídní reprodukce — „třídní veřejné sféry“, školy, vězení (srov. Aronowitz 2004), jako i strukturující společenské vztahy. Pokud chceme porozumět reprodukci či fragmentaci dělnické třídy v naší historicko-geografické konfiguraci, musíme se soustředit na penální systém a represivní státní aparáty, poskytovatele půjček a podnikatele s dluhy, exekucemi a oddlužením, politické a ekonomické aktéry atd. (srov. Carbonella a Kasmir 2015:52).

Ve svém současném výzkumu se zaměřuji na způsoby produkce a reprodukce „třídy nadbytečných“, přičemž tuto třídu pojmám jako proces utváření vztahů nerovnosti, v rámci nichž jsou některé skupiny obyvatelstva, hodnoty a praktiky reprezentovány jako nechtěné, přebytné a zároveň často také jako společensky škodlivé. „Třída nadbytečných“ odkazuje na Marxovo dialektické pojetí „relativně přebytných populací“ (*relative surplus population*, relativní přelidnění či relativní přebytek dělníků, Marx 1953: 679) a pauperismu, tedy na proces, v němž zvyšování produktivity práce zvyšuje počet relativně nadbytečných pracujících a souběžně zvyšuje i prekarizaci jejich životních podmínek (srov. Denning 2010:97, MacIntyre 2011).

Obecné otázky, které si kladu, se týkají toho, jak se lidé zaměstnaní na nekvalifikovaných pozicích v prostředí flexibilní výroby — a ti, kteří o takové zaměstnání přišli nebo se ho snaží získat — vyrovnávají s procesy produkce relativní nadbytečnosti. Zaměřuji se na způsoby kreativního přizpůsobování se a na rezistence vůči protichůdným tendencím tlaku na zvyšování produktivity a prekarizace práce. Zajímají mě také strategie uplatňované lidmi, kteří uvízli v procesu utváření třídy nadbytečných a snaží se překonat odcizení, udržet si důstojnost a aktérskou kontrolu (srov. Smith 2001: 222). Na druhé straně mě zajímá „produkce souhlasu“, která je pro pochopení současných procesů (re)produkce „třídy nadbytečných“ klíčová. Prostředí flexibilní výroby, resp. prostor postindustriální výrobní haly, se pro takový typ výzkumu pochopitelně jeví jako obzvláště vhodné. V dnes již klasickém příspěvku do marxistické antropologie a sociologie práce dokonce Michael Burawoy uvádí, že “[n]avzdory obvyklému předpokladu marxistů i nemarxistů se [pokouší] ukázat způsob, jakým je souhlas produkován v rámci výroby — a to nezávisle na škole, rodinném životě, masmédiích, státě atd.“ (1979: xii, srov. také Burawoyovu sebekritiku po třiceti letech v Burawoy 2004).

METODOLOGICKÁ ÚSKALÍ ETNOGRAFICKÉHO VÝZKUMU V PROSTŘEDÍ FLEXIBILNÍ VÝROBY

„No já nedělám nic, já jenom chodím do práce a tak.“

“Zúčastněné pozorování je nevyhnutelně neetické, jelikož je interakčně zavádějící. Nestane se etickým jen proto, že bude toto zavádění praktikovat otevřeně. Bude jenom neefektivní.“ (Ditton, cit. In Hobbs 2001: 212)

Pokud chceme studovat lokalizované procesy (re)produkce „třídy nadbytečných“, sledovat je tam, kde vznikají a kde se udržují, nevystačíme si (v dikci klasické sociální a kulturní antropologie) — se sekundárními technikami terénního výzkumu (analýzy mediálního diskurzu, rozhovory, analýzy mediálních reprezentací), ale jsme nuceni upřednostnit techniky etnografické, v ideálním případě zúčastněné pozorování. Jako úplně nevhodné se pak jeví další běžně využívané formalizované metodologické nástroje, jako například dotazníkové šetření, a to zejména při studiu mocenských nerovností a zranitelných populací (srov. Venkatesh 2008). Na rozdíl od kontextů, kde má terénní výzkum dlouhou tradici, v postsocialismu je oficiálně schválený přístup do mnoha terénů zatím prakticky nemožný (srov. např. Hejnal a Lupták 2014). Zatímco etnografové zkoumající organizaci práce v západních průmyslových podnicích zápasili a zápasí s namáhavými několikaměsíčními až ročními procedurami, které musí absolvovat, aby mohli oficiálně začít s výzkumem (srov. Smith 2001), v mém případě bylo po sérii explicitních odmítnutí zřejmé, že přístup do výrobní haly nadnárodní korporace jako výzkumnice tak lehce nezískám (srov. také podobnou zkušenost u Delanové, 2015). Rozmanité projevy odporu tzv. gatekeeperů (a jejich narativy odmítání) však také představují podstatnou součást mého předmětu zájmu (srov. Smith 2001: 226) a výzkumníky by neměly od výzkumu odrazovat.

Předtím, než jsem se po zralé úvaze a studiu zkušeností jiných antropologů v etnograficky těžce přístupných terénech rozhodla pro skryté zúčastněné pozorování, jsem se spolu s kolegy věnovala především rozhovorům s lidmi zaměstnanými většinou prostřednictvím personálních agentur na nekvalifikovaných pozicích operátorů výroby. Výsledky mě ještě více utvrdily v přesvědčení o nevyhnutelnosti etnografického výzkumu. Respondenti se většinou vyhýbali popisu sociálních interakcí a zkušeností z výrobní haly a nejčastěji se omezovali na krátké příběhy typu „neděláš nic“ nebo „je to furt to samé, co bych ale dělal/a jiného?“ Současné však k podmínkám práce referovali velmi negativně („dělám bílou otrokyni“ nebo „to si ani neumíte představit, jaká je to pakárna“). Můj zájem o porozumění tomu, co se děje za stěnami výrobních hal na periferiích českých měst a v nových průmyslových zónách dále podporovala zjevná absence reprezentace této zkušenosti v médiích a v populární kultuře, a také — navzdory výše zmiňovanému nárůstu zájmu — v domácí akademické produkci (jeden z mých kolegů poté, co jsem mu představila svůj výzkumný záměr, příznačně poznamenal: „Dělník? Vždyť to už není, ne?“).

Skrytý výzkum je ve zjevném rozporu s některými etickými principy vyžadujícími mimo jiné získání tzv. informovaného souhlasu informátorů s výzkumem (srov. Bryman 2015, Herrera 1999) a představuje strategii, která sebou přináší nepochybná a závažná rizika a výzvy. To odráží také debaty, které na toto téma probíhají už dlouhá desetiletí (srov. Bulmer 1982 nebo také panel na konferenci EASA 2016 *Undisclosed research and the future of ethnographic practice*). Mnozí autoři se však shodují na tom, že striktní a do důsledku dovedené uplatnění ideálních postupů otevřeného zúčastněného pozorování není možné a je spíše metodologickou chimérou, kterou si antropologie a příbuzné disciplíny udržují za účelem „udržení profesní reputace“ — v skutečnosti je totiž etnografický výzkum charakteristický nespočetným množstvím kompromisů (srov. Fine 1993). Výhrada nevědeckého, lživého či nemorálního charakteru skrytého pozorování, která občas také zaznívá, může zakrývat komplexní po-

vahu „situované etiky“ v každém typu terénního výzkumu (srov. Calvey 2008). Rozdíl mezi skrytým a otevřeným výzkumem se v terénní realitě navíc často ztrácí:

V komplexním a proměnlivém prostředí nemusí být požadování souhlasu od každého zúčastněného vůbec praktické. Na rozdíl od experimentálních výzkumníků mají etnografové obvykle omezenou kontrolu nad tím, kdo vstupuje do sledovaného terénu. [...] Nemohou najít soulad mezi důrazem na multiplicitu perspektiv, charakteristickým pro tvorbu a analýzu dat, a naivním předpokladem, že je možné všem účastníkům komunikovat jednoduchou a bezprostřední pravdu o výzkumu. Verze, které prezentují, jsou nutně a správně formulovány pro dané publikum. Jinak by sice mohli etnografové být pravdiví, ale zároveň by byli úplně nesrozumitelní. (Murphy a Dingwall 2001: 342)

Skrytý výzkum v podobě zaměstnání v nevýzkumné organizaci za účelem získání přístupu do uzavřeného terénu opodstatňuje (mimo samotného přístupu a vyhnutí se situacím, kdy by po odkrytí identity výzkumníka účastníci výzkumu významně měnili své přirozené chování) také důležitá potřeba chránit účastníky výzkumu, ostatní pracující v dané organizaci, kteří mohou například být v určitých sektorech výroby nuceni podepisovat smlouvu, která pod hrozbou vysoké sankce zavazuje k mlčenlivosti (kromě jiného o podmínkách práce). Princip snahy o ochranu účastníků výzkumu v tomto kontextu považuji za klíčový, podobně jako další výzkumníci (srov. technickou správu o etice antropologie a etnografie vypracovanou pro Evropskou komisi, Iphofen 2013) a snažím se ho dodržovat mimo jiné také striktní anonymizací jmen, lokalit, organizací a dalších prvků, které by mohli vést k identifikaci konkrétních osob.

Při hledání práce jsem vycházela z postupu nejčastěji popisovaného respondenty v realizovaných rozhovorech. Otevřela jsem si stránky inzerující pracovní nabídky, které nevyžadovaly žádnou zvláštní kvalifikaci a napsala jsem nebo zavolala na uvedené kontakty. Ukázalo se, že ve všech případech šlo o agenturní pozice. Po telefonickém potvrzení volných pozic a obstarání příslušných dokladů jsem jednu z agentur navštívila a požádala o brigádu na místo operátorky výroby v jednom z velkých podniků v západních Čechách. Samotný proces selekce brigádníků byl na první pohled podřízen etnorasovým a genderovým principům — tyto aspekty jsou klíčové pro porozumění (re)produkci „třídy nadbytečných“ a jsou předmětem samostatných studií. V souvislosti se záměrem tohoto textu se budu orientovat spíše na praktické problémy výzkumu. První drobnou překážkou se ukázala být kontrola průkazu totožnosti, který obsahuje údaj o dosaženém vzdělání. Pracovnice agentury se s velkou dávkou nedůvěry ptala, proč mám zájem o tuto pozici, když jsem absolvovala vysokoškolské studium — „to nechcete lepší práci?“ zeptala se několikrát a sledovala mě společně s dalšími kolegyněmi, jako kdyby hledala něco, co by vysvětlilo mé nepatřičné nízké ambice. Zdá se, že dostačujícími doklady sníženého statusu, které z hlediska pracovnic agentury vysvětlovaly mou volbu, byly věk, slovenské občanství a trvalý pobyt a samozřejmě gender. Podezřívavý tón se po chvíli změnil na chápatelivý až soustrastný, pracovnice se například při vyplňování dotazníku zeptala: „Vy asi žijete sama?“ a naznačila tak, že domnělý status rozvedené Slovenky, která už není

ve věku vysokoškolské studentky, činí žádost o nekvalifikovanou práci operátorky výroby vysvětlitelnou.

V následující části se budu věnovat čtyřem vzájemně souvisejícím problémům: 1. časovým omezením plynoucím ze snahy o nalezení souladu mezi zúčastněným pozorováním a prací na univerzitě na plný úvazek, 2. boji s neustálým pocitem vyčerpání a namáhavostí vykonávané práce, 3. snaze o získání dostatečných zručností potřebných k „přežití“ na daném pracovišti, a 4. omezeným možnostem vést si detailní a systematický terénní deník.

ÚSKALÍ VÝZKUMU NEKVALIFIKOVANÉ PRÁCE: ČAS A ÚNAVA, ZRUČNOSTI A TERÉNNÍ DENÍK

Prostě nevyspíte se, a za jeden den tělu neporučíte, aby se obrátilo, aby se mu nechtělo v noci spát, když celej tejděn spalo teď, a teď mu řeknete, že dneska nebude. Je to ... no, je to vyčerpávající, hrozný.

Pokud byli zároveň dostatečně poslušní a spolehliví, v rámci jakéhosi nepsaného kontraktu s továrnou získávali i určitou stabilitu svého pracovního místa. (Delanová 2015: 114)

Tak jako každý terénní výzkum, i zúčastněné pozorování v prostředí flexibilní výroby je časově mimořádně náročné. V mém případě jsem měla na začátku možnost volit si směny dle vlastních možností, ale stupňující se tlak ze strany koordinátorů mě často nutil brát si směny v rozporu s původním plánem. Byla jsem, podobně jako mí kolegové ve výrobní hale, „naplánovaná“ v souladu s potřebami výroby. Ranní i noční směny jsou navíc v rozporu s mou běžnou pracovní dobou a k 8,5 hodinám práce jsem musela ještě přičíst hodinové cestování na pracoviště a zpátky, stejně jako čas, který jsem kvůli únavě hned po návratu musela věnovat spánku, respektive jsem se nemohla věnovat jakékoliv jiné práci související se zaměstnáním na univerzitě (podobně jako většina lidí, se kterými jsem v průběhu výzkumu vedla rozhovory: „Deš domů, dáš si dvě piva, chvilku jenom tak čumíš a seš mrtvá, pak se vzbudíš a už je tak pozdě, že musíš jít zas do postele, jinak ráno nevstaneš“). Nejvíce složité bylo skombinovat práci v podniku s přípravou přednášek a dalšími akademickými povinnostmi, zahrnujícími na čas a koncentraci náročné činnosti jako studium literatury, psaní textů a konferenčních příspěvků, recenzních posudků, projektových záměrů, vedení závěrečných prací, konzultací, nemluvě o administrativních povinnostech. Vyčerpávající náročnost takové kombinace aktivit vede celkem přirozeně k častým pochybnostem o tom, zda vůbec má taková snaha význam a u některých autorů dokonce vedla k rezignaci na dlouhodobý terénní výzkum (srov. Zussman 1992: 231). Nevýhodou, která mi však paradoxně umožňovala ve výzkumu pokračovat, je faktická nemožnost zaměstnat se na nekvalifikované pozici na celý nebo částečný úvazek a přiblížit se tak ideálu nepřerušovaného dlouhodobého terénního výzkumu — jedinou dostupnou možností by bylo vzdát se mého současného akademického zaměstnání. Tyto problémy mi nicméně pomohly lépe si uvědomit nutnost systematické kritické reflexe materiálních aspektů terénního výzkumu, které vstupují a ovlivňují „skuteč-

nou produkci etnografické práce“, povahu tvorby dat a výsledné akademické artefakty nebo jejich potenciální dopad (viz Horner 2012: 564).

S časovou náročností souvisí i další problém ovlivňující celý etnografický proces: fyzická, psychická a emocionální únava hraničící s totálním vyčerpáním a pojmí se s pocitem ponížení, neoddělitelné součásti práce a života operátorů výroby, se kterými jsem měla možnost se potkat. Tyto prožitky slouží jako disciplinační techniky flexibilní výroby, podílejí se na produkci „poslušných těl“ (*docile bodies*, Foucault 2004: 137–171) a částečně objasňují některé mechanismy třídní fragmentace, absence zásadnější rezistence a politické mobilizace. Navzdory relativně rozšířené představě, že práce „za pásem“ je jednoduchá, etnografický výzkum napříč různými společenskými a politickými kontexty fordistické a postfordistické výroby ukazuje opak (srov. Smith 2001: 221), což potvrzuje i výše citovaný výzkum Delanové pro prostředí české globální fabriky (2015: 105): „Oproti rozšířené představě o masové výrobě na linkách jakožto práci vyžadující minimální dovednosti si práce v Globfabu na celé řadě výrobních pozic žádala různé formy umu a zručnosti.“

Pracovnice v agentuře zájemce ujišťovaly, že práce je jednoduchá a upozornily jenom na to, že by si dámy „neměly brát lodičky, protože za pásem to není pohodlné“, a na otázku jedné z uchazeček, co konkrétně bude dělat, odpověděly jen vyhýbavě („taková klasika u pásu, oni vám tam řeknou.“). Když jsem nastoupila, zjistila jsem, že má práce si vyžaduje celou řadu zručností — a podobně jako jiní jsem i já na vlastní kůži pocítila, že práce operátora výroby je náročná a vysilující. Musela jsem se naučit zvládat dlouhé hodiny stát na nohou v určeném místě, ignorovat bolesti páteře a stresující proměnlivé tempo práce — nebýt ani příliš rychlá, ani příliš pomalá, aby linka jako celek z pohledu nadřazených fungovala efektivně. Jednotlivé činnosti musí navíc odpovídat konfliktním principům rychlosti a kvality — najít rovnováhu si vyžaduje intenzivní soustředění a celou řadu specifických manuálních zručností.

Musela jsem se naučit zvládat nejednoznačné, protichůdné a fyzicky a emocionálně vyčerpávající příkazy. Byla jsem nucená přizpůsobit se stovkám drobných ponížení a zvládat emoce, které jsem společně se svými spolupracovníky pociťovala: od vzdoru přes hněv až po zoufalství a úplnou rezignaci. Hlavní „zručnosti“, kterou jsem musela zvládnout, abych se vyhnula nepříjemné kontrole a disciplinaci, však bylo naučit se správným projevům poslušnosti, rezignovat na potřebu zachovat si tvář a důstojnost. Umění nedávat najevo emoce, sklopit zrak a neodmlouvat mi nejednou pomohlo ubránit se kolapsu. Podobné zkušenosti, potřebné pro porozumění utváření subjektivity v dehumanizujícím sociálním prostoru výroby zachycuje nejedna etnografie práce:

Práce bok po boku dělníků v jejich pracovním prostředí umožnila terénním výzkumníkům zažívat ty samé emocionální reakce, tělesnou bolest a zranění, osobní ponížení, kompromisy, zmatek ohledně postupů a rozhořčení nad znemožněnými příležitostmi. Tato sdílená zkušenost se stává důležitým a unikátním zdrojem porozumění a dat. (Smith 2001: 222)

Vlastní zkušenost přizpůsobení se každodenním nepříjemným podmínkám práce a občasná nemožnost zachovat si etnografický odstup od zkoumaných praktik, no-

rem a hodnot postulovaných vedením na straně jedné a kolektivem dělníků na straně druhé mi otevřeli cestu k porozumění produkce specifického habitu relativně nadbytečného pracovníka v prostředí flexibilní výroby. Nemožnost odosobnění popsal také Michael Burawoy, který v prostředí amerického průmyslového podniku zkoumal „produkci souhlasu“. Ukazuje, jak rychle se náročným normám sám přizpůsobil a tato zkušenost se stala leitmotivem jeho práce:

Intenzita práce v Allied mě šokovala podobně, jak to popsal Roy v práci o Geer. Ze začátku se ve mně střídaly pocity opovržení a úžasu nad tím, co se mi jevilo jako nepřiměřený výdej úsilí a důmyslnosti. Proč se dělníci snaží prosazovat zájmy podniku? Proč spolupracují s „těmi nahoře“, někdy dokonce nad jejich očekávání, když vědí, že „by udělali cokoli, aby z vás vyždímali co nejvíc“? Ale netrvalo dlouho a přistihnul jsem se při tom, jak se sám můžu přetrhnout, abych naplnil kvóty, našel nějaký zlepšovač — riskoval život pro další zářez. Co mě dohánělo k tomu, abych zvyšoval zisky Allied? Proč jsem aktivně participoval na zvyšování vlastního vykořisťování a jak je možné, že jsem se dokonce přestal ovládat, když se mi to nedařilo? To je problém, který se snažím [v této knize] vyřešit. (Burawoy 1979: xi)

Produkcí přizpůsobení se a disciplinovaného habitu relativně nadbytečných pracovníků nejlépe ilustruje výpověď jedné z informátorek, která popisuje, jak je její pracovní zkušenost formována náročnými pracovními normami, specifickým časoprostorovým režimem, genderovou diferenciací a mzdovou politikou:

A vlastně když pracujete i o tom víkendu, když máte noční, skončíte noční, jdete ještě na přesčas na noční, potom máme vlastně odpolední, tak vy se ani za ten víkend, protože máte jenom neděli vlastně, tak se ani tělo nestačí přeorientovat na jinou směnu. Jste permanentně unavená, protože děláte pořád, vlastně šest dní v týdnu. To nedělaj ani muži. A ještě děláme noční, což je taky podle mě mužská práce. Jo? Takže jako ještě málo peněz, máme dvacet dní dovolené. Třeba jeden den v měsíci budete potřebovat jet s maminkou k lékaři, protože jí bude špatně nebo něco se jí stane, tak už nedostanete bonus za docházku za celý měsíc. Anebo v pracovní době půjdete k lékaři. Budete potřebovat akutní, třeba teďka kolegyně dostala žlučnickovej záchvat, musela odejít nečekaně k lékaři, no a už by za docházku nedostala. Takže to jsou prostě takový vyděračský věci, že prostě... no, byli jsme rozčarování, zklamaní, naštvání, otrávení, prostě oni nechtějí na základě zvednout plat. [...] A ještě buzerace a jako máme tam normy, my jsme v hodinový práci. Máme hodinovou práci. Přitom nám tam vnucujou normy, který musíme dodržovat, a když prostě tu normu nesplníme, protože to se jako na některých strojích splnit nedá, ty stroje jsou imrvéře rozbitý! Nejede to, padaj ukrutně zmetky, jo? A prostě vás to tam stresuje, už jenom práce v noci je stresující.

Otázku, jak skombinovat každodenní stres na pracovišti a únavu s prací etnografky, komplikuje další překážka technického charakteru. Skrytý výzkum totiž neumožňuje volně procházet po pracovišti a sledovat všechny interakce určující produkci

„třidy nadbytečných“. Jako operátor výroby podléháte, jak jsem naznačila výše, striktnímu časoprostorovému režimu a relativně přísným normám s neustále přítomnou kontrolou a mechanismy disciplinace. Na „mém“ pracovišti měli operátoři výroby zákaz mluvit spolu a rozhlížet se kolem sebe — pokud toto pravidlo někdo porušil, v nejlepším případě dostal napomenutí („nečum, dělej, nestihneš to“), v horším případě byl přesunutý na jinou linku, v tom nejhorším případě byl pracovník poslán okamžitě pryč (už tě tu nepotřebujeme, můžeš jít“). Mé pozorování je tedy značně limitováno a umožňuje sledovat jen omezené spektrum interakcí a procesů. Podobně překážce čelila i Delanová v prostředí jiné výrobní haly:

Operátorka se totiž detailně nevyptává, nerozhlíží se po každém koutě továrny, nezajímá se o to, jaké cesty ostatní operátory do globálního provozu dovedly, natož o osudy a funkce strojů. (Delanová 2015: 95)

Moje kvalitativní data jsou tedy nutně, i s ohledem na nesouvislý charakter mých brigád, neúplné a přerušované (srov. Smith 2001: 221). Situaci ještě více komplikuje vysoká fluktuace operátorů výroby a každodenní změny výrobních linek, za které jsou operátoři „postavení“. Stává se, že v průběhu celého týdne operátor přichází do styku stále s novými lidmi, a jeho možnosti vytvářet si dlouhodobější pracovní známosti a získávat důvěru jsou minimální. Příznačné je, že v rámci obědové pauzy, na parkovišti po pracovní době a v autobuse, který pracovníky rozváží po práci do města, jsem pozorovala jen velice omezené množství rozhovorů, a ještě menší množství intenzivnějších skupinových interakcí — ve většině případů si operátoři sedají k jídlu osamocně, podobně osaměle čekají na cestu z práce či do práce a cesta probíhá velmi často téměř úplně mlčky. Ani tuto překážku není nutno chápat jako nepřekonatelnou bariéru etnografického výzkumu prostředí flexibilní výroby. Vytvoření sítě informátorů, kteří v daném podniku pracovali a – jak se ukazuje — disponují intersubjektivně sdílenou zkušeností, která se stává předmětem společných rozhovorů, lze zkombinovat s (omezeným) pozorováním s vlastní účastí a zkušeností s prací ve flexibilní výrobě, srovnávat s etnografickými výzkumy jiných antropologů a sociologů a získat tak solidní podloží pro analýzu. Pozorovaná fragmentace a atomizace navíc není problémem zabraňujícím výzkumu, ale naopak samotným předmětem výzkumu a jedním z klíčových výzkumných problémů. Mlčení je funkcí pozice operátorů výroby v systému výrobních vztahů, ale to neznamená, že není možné neformální rozhovory iniciovat — jenom je nutné počítat s tím, že etnograf na rozdíl od jiných terénů nevstupuje do „kolektivu“ či „komunity“, která by měla dlouhodobější charakter. Právě tato skutečnost se však podílí na vytváření nemožnosti sociální a politické kolektivní mobilizace pracovníků a spoluprodukuje sledovanou „třidu nadbytečných“ i specifický habitus těch, kdo jsou současným politicko-ekonomickým režimem reprezentováni jako „zbytní“.

Největší metodologickou výzvou však pro mě byla nemožnost bezprostředního zapisování poznámek do terénního deníku (srov. Emerson, Fritz a Shaw 1995). Před vstupem do výrobní haly je nutno odložit si do šatny všechny věci — měli jsme přísně zakázáno nosit jakékoliv předměty od telefonu přes zápisníky až po lahev s vodou na pracoviště (oficiálně kvůli ochraně výrobního a obchodního tajemství). Jakékoliv

zaznamenávání (viz výše) tedy nebylo od začátku technicky možné. Vzhledem k charakteru skrytého pozorování nebylo možné ani zapisovat poznámky v čase přestávky, která je navíc extrémně krátká (podstatně kratší než její oficiálně deklarovaná délka) a po skončení směny bylo nutné rychle vyklidit šatny a odejít před budovu výrobní haly, kde stojí autobus (který na opozdilce nečeká). Většinou jsem si poznámky ve formě hesel a klíčových slov zapisovala do mobilu po skončení práce, při jízdě autobusem domů, doufajíc, že na nic podstatné do příchodu domů nezapomenu. V ideálním případě bych si doma sedla za pracovní stůl a co nejrychleji všechna klíčová slova a vzpomínky rozepsala do terénního deníku — nejlépe dle rady z různých metodologických příruček ještě předtím, než se s celodenní zkušeností někomu svěřím. V každodenní realitě terénního výzkumu jsem však často musela na ideální praxi rezignovat. Všechny stručně načrtnuté hlavní problémy výzkumu — časová a fyzická náročnost výzkumu, nutnost vykonávat akademickou profesi, stres a emocionální zátěž spojená s prací, moje omezené kapacity a, domnívám se, slabá výdrž — totiž neustále vstupují do procesu vytváření dat z pozorování. Po příchodu domů jsem v rozporu s ideálem často únavou odložila poznámkový blok a šla hned spát, po citově náročných dnech jsem nedokázala překonat potřebu svěřit se se svou zkušeností blízkým, přátelům a studentům ještě předtím, než jsem ji formálně zpracovala do terénního deníku. Tím jsem samozřejmě vytvořila narativy, které zvýznamnily některé vzpomínky a zkušenosti před jinými a zpětné zapisování tím bylo výrazně poznamenáno.

ZÁVĚREM

Etnografický výzkum v prostředí flexibilní výroby staví etnografa před komplex překážek a omezení. Musí se vypořádat s limitovaným přístupem do terénu a někdy také s praktickou nemožností vykonávat otevřené zúčastněné pozorování. Pokud nemá možnost věnovat se výzkumu souvisle po dobu alespoň několika měsíců nebo let a je nucen kombinovat dvě práce — práci akademika a práci dělníka — musí se přizpůsobit komplikovanému a vyčerpávajícímu časovému režimu. Jak ukazuje nejedna etnografická zkušenost včetně mé vlastní, prostředí flexibilní výroby a zkušenost nekvalifikované práce přináší nejenom fyzickou, ale také emocionální námahu a vypětí plynoucí ze stresující, nejednoznačné a ponižující regulace, kontroly a disciplinace. Pokud chce etnograf skutečně na vlastní kůži alespoň částečně pocítit, co to znamená být relativně nadbytečným nekvalifikovaným dělníkem, musí se připravit na to, že nebude v jeho silách udržovat si idealizovaný odstup. Nutnou součástí zúčastněného pozorování je snaha o skutečnou účast — a tu se dostáváme k podstatě etických úskalí (jakéhokoliv) terénního etnografického výzkumu, k problému, který nevyřeší žádné formalizované a standardizované procedury:

Má-li být etická reflexe hodna tohoto jména, musí být více než pouhou úlitbou zbožštělým byrokratickým procedurám. Sociální věda nemůže “na počátku 21. století fyzicky, morálně či emocionálně uniknout strádání v životě těch, které [...] zkoumá” (Bourgois a Schonberg 2009, 320; srov. též Toušek 2012), ani si nevší-

mat procesů, které toto strádání přinejmenším zčásti produkují. Eticky jednající badatel je vždy zároveň angažovaný. Programové přijetí angažovanosti pak může mít různé podoby — od drobné výpomoci zkoumaným aktérům až po veřejnou obhajobu jejich práv. (Hejnal a Lupták 2013: 141)

Součástí etické reflexe musí také být neustálé uvědomování si skutečnosti, že sdílení zkušenosti a pozorování sociální produkce „třídy nadbytečných“ nikdy nemůže být úplné. Etnograf se nikdy nestane „domorodcem“ a právě v prostředí podléhajícímu marginalizaci si musí strukturální rozdíly mezi jeho pozicí a těmi, kdo jsou utlačováni, uvědomovat a neskrývat se za masku nevinného pozorovatele (srov. Horner 2004: 564). Etnograf a antropolog — pokud chce být etický — musí být kritický nejenom k vlastní asymetrické mocenské pozici, ke svým schopnostem a naučeným postupům, ale také vůči mechanismům, kterých je součástí, a které se podílejí na produkci marginalizace a nerovností. Koncept „třídy nadbytečných“ nás nesmí vést k představě, že výsledkem popisovaných procesů je vytváření nadbytečných lidí — musí naopak odkazovat ke kritice procesů, které způsobují, že stále větší skupiny lidí jsou vystaveny tomu, že jsou „v očích státu a trhu“ reprezentováni jako relativně nadbyteční (Denning 2010: 80).

SEZNAM LITERATURY

- Aronowitz, S. et al. 2004. *Learning to Labor in New Times*. New York: Routledge Falmer.
- Bernard, H. R. 2011. *Research methods in anthropology: Qualitative and quantitative approaches*. New York: Altamira.
- Bryman, A. 2015. *Social research methods*. London: Oxford University Press.
- Bulmer, M. 1982. „Ethical problems in social research: The case of covert participant observation.“ Pp. 3–14 in M. Bulmer (ed.) *Social research ethics*. London: Macmillan.
- Burawoy, M. 1979. *Manufacturing consent: Changes in the labor process under monopoly capitalism*. Chicago: University of Chicago Press.
- Burawoy, M. 2004. *Another Thirty Years*. Manuscript. Dostupné na <<http://burawoy.berkeley.edu/Biography/Thirty%20Years.pdf>>.
- Burzová, P. L., et al. 2013. Dělnická kolonie Karlov: Místo, paměť a identita. *Český lid* 100(3): 259–279.
- Burzová, P. L., et al. 2013. „Paměť a prostor: Reprezenční strategie společenstva vzpomínání v postindustriálním městě.“ *Sociální Studia/Social Studies* 10(4): 107–126.
- Burzová, P. 2014. *Politika poloveřejnosti. Narativní analýza sporů o demolici domu hrůzy u Radbuzy*. Brno: Doplněk.
- Burzová, P. 2014. *Okouzlení pohledem na dav. Principy uzavření a meze postsocialistické slovenské identifikace*. Praha: SLON.
- Burzová, P. — Toušek, L. . 2015. Etnografie dělnictva v socialistickém a postsocialistickém městě. Příspěvek na konferenci „Čas(y) měst“: 100 let urbánních studií V. brněnská urbánní konference 12. — 14. listopadu 2015.
- Calvey, D. 2008. The Art and Politics of Covert Research Doing Situated Ethics' in the Field. *Sociology* 42(5): 905–918.
- Carbonella, A. — Kasmir, Sch. 2015. „Dispossession, Disorganization, and the Anthropology of Labor.“ Pp. 41–52 in J. Carrier, D. Kalb (eds.) *Anthropologies of Class*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Carrier, J. G. — Kalb, D. (eds.) 2015. *Anthropologies of Class: Power, Practice, and Inequality*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Delanová, Š. 2015. Nepředvídatelnost, flexibilita a umírněná tekutost v globální továrně. *Cargo Journal* 13(1–2): 95–115.

- Denning, M. 2010. Wageless life. *New left review* 66: 79–97.
- Fine, G.A. 1993. Ten lies of ethnography moral dilemmas of field research. *Journal of contemporary ethnography* 22: 267–294.
- Foucault, M. 2004. *Dozerat a trestat. Zrod väzenia*. Bratislava: Kalligram.
- Hejnal, O. — Lupták, L. 2014. „Když výzkum, tak skrytý: Serpentinami formalizované etiky.“ Pp. 133–147 in M. Pavlásek, J. Nosková (eds.) *Když výzkum, tak kvalitativní: serpentinami bádání v terénu*. Brno: Masarykova univerzita.
- Herrera, C. D. 1999. Two arguments for ‘covert methods’ in social research. *The British journal of sociology* 50(2): 331–343.
- Hobbs, R. 2001. „Ethnography and the study of deviance.“ Pp. 204–219 in P. Atkinson, S. Delamont, A. Coffey, J. Lofland, L. Lofland (eds.) *Handbook of Ethnography*. London: Sage Publications.
- Horner, B. 2004. „Critical Ethnography, Ethics, and Work: Rearticulating Labor.“ Pp. 13–34 S. G. Brown, S. I. Dobrin (eds.) *Ethnography Unbound: From Theory Shock to Critical Praxis*. Albany: State University of New York.
- Iphofen, R. *Research Ethics in Ethnography/ Anthropology. Technická správa pre Európsku komisiu*. Dostupné na: <http://ec.europa.eu/research/participants/data/ref/h2020/other/hi/ethics-guide-ethnog-anthrop_en.pdf>
- Kalb, D. — Halmai, G. (eds.) 2011. *Headlines of nation, subtexts of class: working class populism and the return of the repressed in neoliberal Europe*. New York: Berghahn Books.
- Kalb, D. 2014. “Worthless Poles” and other Post-socialist Disposessions — Toward an Anthropology of Labor in Post-Communist Central and Eastern Europe.” In Sh. Kashmir, A. Carbonella (eds.) *Blood and Fire — Toward a Global Anthropology of Labor*. New York: Berghahn Books.
- Kalb, D. 2015. „Introduction: Class and the new Anthropological Holism.“ In D. Kalb, J. Carrier (eds.) *Anthropologies of Class*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Kobová, L. (ed.) 2015. *Feministky hovoria o práci: ako sa ženy stávajú subjektmi kapitalizmu*. Bratislava: Aspekt.
- Marx, K. 1953. *Kapitál, díl I*. Praha: SNPL.
- Mollona, M. 2009. *Industrial Work and Life: An Anthropological Reader*. London: Berg..
- Murphy, E. — Dingwall, R. 2001. „The ethics of ethnography.“ Pp. 339–351 in P. Atkinson, S. Delamont, A. Coffey, J. Lofland, L. Lofland (eds.) *Handbook of Ethnography*. London: Sage Publications.
- Nedbálková, K. 2012. Tak daleko, tak blízko: Dělnická třída v České republice. *Sociální studia* 9(3): 85–100.
- Smith, V. 2001. „Ethnographies of work and the work of ethnographers.“ Pp. 220–33 in Atkinson, P., Delamont, S., Coffey, A., Lofland, J., Lofland, L. (eds.) *Handbook of Ethnography*. London: Sage Publications.
- Stenning, A. 2005. Where is the post-socialist working class? Working-class lives in the spaces of (post-) socialism. *Sociology* 39(5): 983–999.
- Thompson, E.P. 1963. *The Making of the English Working Class*. London: Gollancz.
- Venkatesh, S. A. 2008. *Gang leader for a day: A rogue sociologist takes to the streets*. New York: Penguin.
- Zussman, R. 1992. *Intensive care: Medical ethics and the medical profession*. Chicago: University of Chicago Press.

